

УДК 342.7(477)"1991/2023":323.28-058.62(477)
DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.2.10>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЖЕРТВ РЕПРЕСІЙ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ (1991–2023 РР.)

Проць Олександра Євстахіївна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України та правознавства
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

Копельців-Левицька Єлизавета Деонізіївна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України та правознавства
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

У статті досліджено правове регулювання процесу реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму в незалежній Україні. Відзначено, що цей процес набув реального характеру лише після прийняття 1991 року Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» та низки підзаконних актів. Виокремлено прогалини та інші недоліки названого закону. Крім неточності в назві, у ньому не були враховані всі категорії осіб, що підлягали реабілітації; нечітко визначено, хто не може бути реабілітованим; не роз'яснено терміни. 1993 року постановою Верховної Ради України про тлумачення вказаного закону останній недолік був усунутий. Констатовано, що Парламентська Асамблея Ради Європи своїми резолюціями 1996 та 2006 року рекомендувала державам-членам відмежуватися від злочинів колишніх комуністичних тоталітарних режимів і реабілітувати осіб, які стали жертвами цих злочинів. Законотворча діяльність українського парламенту узгоджувалася із цими рекомендаціями. 2006 року Верховна Рада України визнала Голодомор 1932–1933 років в Україні геноцидом Українського народу; 2015 року – ухвалила «декомунізаційний пакет» законів, а 2018 року – Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». Виявлено якісні відмінності останнього закону від попередньої редакції. Він тлумачить основні терміни, хоч ключове поняття «реабілітація» і далі відсутнє; розширює коло осіб, які визнаються реабілітованими; не містить застережень щодо осіб, які не підлягають реабілітації; визначає осіб, потерпілих від репресій. Змін зазнала і процедура реабілітації. Відповідне рішення приймає Національна комісія з реабілітації при Українському інституті національної пам'яті за поданням регіональних комісій при обласних адміністраціях. Підтверджено, що Національна комісія з реабілітації працює навіть в умовах воєнного стану: 2022 року було розглянуто 488 заяв; 381 особу реабілітовано, 58 визнано потерпілими від репресій. Резюмовано, що вказаний закон забезпечує належне правове регулювання процесу реабілітації осіб, які зазнали репресій від тоталітарного комуністичного режиму.

Ключові слова: реабілітація, реабілітовані, потерпілі від репресій, тоталітарний комуністичний режим, форми репресій.

Prots Oleksandra, Kopeltsiv-Levytska Elizaveta. Legal regulation of rehabilitation of victims of repressions of the communist totalitarian regime in Ukraine (1991–2023)

The article examines the legal regulation of the process of rehabilitation of victims of repression of the communist totalitarian regime in Ukraine in the period 1991–2023. It is noted that this process began after the adoption in 1991 of the Law of Ukraine "On Rehabilitation of Victims of Political Repressions in Ukraine" and a number of subordinate acts. The gaps and other shortcomings of the named law are highlighted. Apart from inaccuracies in the title, it does not take into account all categories of persons subject to rehabilitation; it is not clearly defined who cannot be rehabilitated; concepts are not clarified, etc. In 1993, a resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine on the interpretation of this law eliminated the latter defect. It was stated that the Parliamentary Assembly of the Council of Europe in its resolutions of 1996 and 2006 recommended member states to distinguish the crimes of former communist totalitarian regimes and to rehabilitate the persons who were their victims. The Ukrainian parliament's legislative activity was in line with these recommendations. In 2006, the parliament recognized the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine as genocide of the Ukrainian people; in 2015, it adopted a "decommunization package" of laws, and in 2018, the Law of Ukraine "On Rehabilitation of Victims of Repression of the Communist Totalitarian Regime of 1917–1991." The qualitative differences of the latter law from the previous version are revealed. It defines basic terms, although the key concept of "rehabilitation" is absent; expands the range of persons who are recognized as rehabilitated; does not contain reservations regarding persons not subject to rehabilitation; defines persons who suffered from repressions. The rehabilitation procedure was also changed. The relevant decision is made by the National Commission for Rehabilitation under the Ukrainian Institute of National Memory upon the submission of regional commissions under regional administrations. It is summarized that the mentioned law provides proper legal regulation of the process of rehabilitation of persons subjected to repressions of the totalitarian communist regime.

Key words: rehabilitation, rehabilitated, victims of repression, totalitarian communist regime, forms of repression.

Постановка проблеми. Комуністичний тоталітарний режим, що панував на українських землях упродовж кількох десятиліть, відзначався масовими, системними, спрямованими на знищення українського народу переслідуваннями та репресіями. Так, «за підрахунками дослідників, якби не голодомори та радянські репресії, населення України на початку ХХІ ст. могло б досягти позначки 80 млн. Політичні репресії, зачистки, виселення, депортації, розстріли вплинули не тільки на чисельність, а й деформували світогляд нації, конструювання її політичної пам'яті» [1, с. 379]. У період становлення та розбудови незалежної України набуло особливої актуальності питання про реабілітацію тих осіб, що зазнали репресій з боку комуністичної тоталітарної держави. Загалом термін «реабілітація» (*rehabilitatio*) в юридичній науці та практиці традиційно використовується щодо відновлення прав особи, незаконно притягнутої до юридичної відповідальності. Реабілітацію жертв радянського тоталітаризму можна розглядати у двох аспектах:

суспільно-політичному – як відновлення історичної справедливості, формування національної політики пам'яті шляхом державних і громадських наукових, культурно-інформаційних, морально-політичних і формально-юридичних заходів, та правовому – як унормовану законодавством діяльність держави з перегляду та скасування незаконних звинувачень, вироків судових та позасудових органів стосовно репресованих осіб, відновлення їх чесного імені, репутації та всіх прав. На нашу думку, дослідження правового регулювання процесу реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму в Україні є актуальним як з теоретичної, так і практичної точки зору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Репресивна політика радянської влади на теренах України, окремі питання реабілітації жертв цієї політики активно досліджуються передовсім в історичній науці, зокрема, у роботах Л. Місінкевича [2; 3]. Дослідження вітчизняних правників здебільшого базуються на нормах Закону України «Про реабілітацію

жертв політичних репресій на Україні» 1991 року. Водночас варто відзначити аналітичну довідку «Відновлення прав жертв політичних репресій» [4], яку підготував колектив у складі А. Олійник, Р. Подкура та А. Когута для надання народним депутатам України інформації, необхідної у законотворчій діяльності. Серед найновіших досліджень – праці Т. Дем'янчук [5], Л. Рожкової [6] та ін. Однак це не зменшує актуальності вказаної проблеми, особливо в сучасних умовах російської збройної агресії проти України, коли постає необхідність остаточно і назавжди відмежуватися радянського минулого.

Мета статті полягає в тому, щоб дослідити правове регулювання реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму в Україні, виявити законодавчі прогалини та інші недоліки й окреслити можливі шляхи їх усунення.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи історіографію проблеми реабілітації жертв державного терору від середини ХХ на початок ХХІ ст., Л. Місінкевич виокремлює три етапи її вивчення: «перший – розпочався в середині 1950-х рр. і тривав до середини 1980-х років, другий охоплює другу половину 1980-х рр. до 1990 року, а третій розпочався в 1991 році і триває понині» [2, с. 348]. Вочевидь, така періодизація стосується не лише дослідження процесів реабілітації, а певною мірою пов'язана зі змістом і спрямуванням реабілітаційних заходів щодо жертв політичних репресій на вказаних етапах. Так, започаткований у середині 1950-х рр. процес реабілітації проводився скоріше як антисталінська кампанія, мав вибіркового характеру і фактично зупинився в середині 1960-х рр. У другій половині 1980-х рр. спостерігається певна демократизація суспільно-політичного життя, що актуалізує питання реабілітації жертв репресій, але відсутність необхідної законодавчої бази унеможливило цей процес. Реального характеру реабілітація набула лише після прийняття відповідних нормативно-правових актів про відновлення прав жертв політичних репресій, тобто з 1991 року. Так, у квітні 1991 року, в останні місяці існування УРСР, було прийнято Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [7]. Прийнят-

тям Закону був започаткований процес відновлення історичної справедливості, який мав політико-правове значення, та анонсовано у такий спосіб статус незалежної держави, що засуджує злочини тоталітарного режиму. Законом передбачалася реабілітація жертв політичних репресій за «період після 1917 р. до моменту набрання чинності і поширювалась на осіб, неогрунтовано засуджених за цей час судами України або репресованих на території республіки іншими державними органами в будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або волі, переселення в примусовому порядку, вислання і заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове перебування у лікувальних закладах, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного і релігійного характеру» [7].

Згідно з Законом, реабілітації підлягали особи: «які були засуджені позасудовими органами; які були засуджені за антирадянську агітацію та пропаганду; які були засуджені за поширення свідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад; які були засуджені за порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, посягання на особу та права громадян під приводом справляння релігійних обрядів; щодо яких з політичних мотивів застосовувалися примусові заходи медичного характеру; заслани і вислані з постійного місця проживання та позбавлені майна за рішенням органів державної влади і управління з політичних, соціальних, національних, релігійних та інших мотивів» [7].

Низка підзаконних актів, серед яких: постанова Верховної Ради УРСР «Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. № 963-ХІІ [8], та постанова Кабінету Міністрів УРСР «Про заходи щодо реалізації Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 24 червня 1991 р. № 48 [9] регламентували порядок реалізації положень закону. Останньою постановою було затверджено «Положення про порядок виплати

грошової компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянам або їхнім спадкоємцям», «Положення про комісії Рад народних депутатів з питань поновлення прав реабілітованих» та зразок посвідчення про пільги реабілітованих.

Проте Закон мав і суттєві недоліки: по-перше, він не враховував всі категорії осіб, що мали би бути реабілітовані, по-друге, ст. 2 надто широко і нечітко визначено, хто не може бути реабілітованим (навіть якщо засудження відбулося у позасудовому порядку), і це призвело до обмеження відновлення прав репресованих, особливо тих, хто зі зброєю в руках боровся за незалежність України та проти Радянського Союзу [4, с. 5]. Як відзначає Л. Л. Місінкевич, мала місце «певна неузгодженість щодо відшкодування реабілітованим громадянам заподіяної під час репресій шкоди. За чинним законодавством України та судовою практикою, таке відшкодування виникає із заподіяної шкоди і полягає в повній її компенсації у грошовій формі або натурі. Проте у преамбулі Закону від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» передбачається «забезпечити посилену на цей час компенсацію матеріальної та моральної шкоди, заподіяної незаконними репресіями» [3, с. 64].

Крім того, як указують фахівці, закон не передбачав статусу «осіб, потерпілих від політичних репресій» [4, с. 6]. Дійсно, широке коло осіб безпосередньо не зазнали політичних репресій, але вони також прямо чи опосередковано потерпіли від них у тій чи іншій формі. Саме тому 15 травня 1992 року було внесено зміни і доповнення до Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», якими розширено коло осіб, які охоплюються дією закону; надано Верховному Суду України повноваження щодо перегляду в порядку нагляду і за нововиявленими обставинами кримінальних справ, розглянутих Верховними Судами Української РСР, Союзу РСР, військовими трибуналами та позасудовими органами, в тому числі за межами територій колишнього Радянського Союзу, щодо осіб, які на момент застосування репресій були громадянами України [10]. Відповід-

них змін і доповнень зазнала й урядова постанова від 24 червня 1991 р. № 48.

Оскільки закон не містив дефініцій основних понять, які вживаються у ньому, це породжувало труднощі у процесі його реалізації. У зв'язку з численними запитами реабілітованих громадян, комісій по поновленню прав реабілітованих, інших посадових осіб та в інтересах єдиного розуміння і вірного застосування Закону Верховна Рада України прийняла постанову «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 24 грудня 1993 р. № 3812-XII [11]. У постанові, зокрема, роз'яснювався «політичний мотив репресій» – це застосування державою примусових заходів щодо противників Радянської влади у вигляді пред'явлення обвинувачення у вчиненні політичного (контрреволюційного) злочину або визнання особи соціально небезпечною у політичному відношенні за наявності достовірних матеріалів, застосування на цих підставах репресій у судовому порядку відповідно до статей 33-34 Кримінального кодексу Української РСР у редакції 1927 року та в адміністративному порядку.

Застосуванням (підданням) репресій визнавалися:

- оголошення вироку, ухвали (постанови) судом першої інстанції або рішення (постанови) позасудовим органом про застосування кримінального покарання, відправлення у заслання та вислання без пред'явлення обвинувачення у конкретному злочині;

- винесення судом або позасудовим органом рішення про необґрунтоване застосування примусових заходів медичного характеру;

- винесення постанови про арешт та тримання під вартою в разі закриття справи на попередньому слідстві чи у судовому порядку;

- прийняття рішення місцевими органами влади, службовими особами чи громадськими організаціями про застосування репресії в адміністративному порядку [11].

Постанова містила й інші роз'яснення щодо статусу реабілітованих та їх соціального захисту, однак усіх прогалин чинного закону це не усувало. Надалі всі питання, які стосувалися реабілітованих, урегулю-

ували підзаконні нормативно-правові акти. Зокрема, указом Президента України «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодомору та політичних репресій» [12] запроваджено офіційне вшанування жертв голодомору та політичних репресій у рамках державної політики пам'яті. Укази Президента України «Про заходи щодо посилення державної підтримки колишніх політичних в'язнів, репресованих та їх громадських організацій» від 11 липня 2005 року № 1088/2005 [13] та «Про додаткові заходи щодо державної підтримки колишніх політичних в'язнів і репресованих та їх громадських організацій» від 3 лютого 2010 р. № 91/2010 [14] мали своєю метою поліпшення соціального та правового захисту, вирішення життєво важливих проблем колишніх політичних в'язнів і репресованих, забезпечення всебічної державної підтримки громадських організацій, що займаються захистом їх інтересів та вивченням проблем політичних репресій і голодоморів. Розпорядженням Кабінету Міністрів України був затверджений план заходів щодо посилення соціального захисту колишніх політичних в'язнів і репресованих та членів їх сімей на 2006–2011 рр. [15], що чинний і нині.

Варто відзначити, що до початку 1990-х років у країнах Центрально-Східної Європи реабілітацію осіб, репресованих комуністичними режимами з політичних мотивів, не було унормовано. Винятком була лише Чехословаччина, де перший закон «Про судову реабілітацію» був прийнятий 1968 року, другий – «Про відповідальність за шкоду, заподіяну рішенням органу держави або його неправильними судовими діями» – 1969 року, а 1991 року – Закон «Про реабілітацію в позасудовому порядку» (де акцентовано на питанні конфіскованої власності). У 1990 році подібні закони ухвалили країни Балтії (Латвія та Литва), Болгарія, Румунія; 1991 року законодавство про реабілітацію, крім України, приймає Грузія, Молдова, Польща та ін.

Вочевидь, узагальнюючи цей досвід, 1996 року Парламентська Асамблея Ради Європи затвердила Резолюцію № 1096 «Про заходи, спрямовані на ліквідацію спадку колишніх комуністичних тоталітарних режимів» [16]. Резолюція містила

загальну рекомендацію щодо необхідності реабілітації осіб, засуджених за діяння, які не вважаються злочинами у цивілізованому суспільстві, а також несправедливо засуджених осіб. 2006 року ПАРЕ знову повернулася до цієї проблеми, прийнявши Резолюцію № 1481 «Необхідність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів» [17]. У цій резолюції Асамблея суворо засудила численні порушення прав людини, вчинені тоталітарними комуністичними режимами, висловила жертвам цих злочинів свої співчуття та розуміння. Крім того, Асамблея звернулася із закликом до всіх комуністичних та посткомуністичних партій у державах-членах Ради Європи – якщо вони ще не зробили цього – дати нову оцінку історії комунізму та своєму власному минулому, чітко відмежуватись від злочинів тоталітарних комуністичних режимів та однозначно їх засудити.

Одним із найтяжчих злочинів тоталітарного комуністичного режиму був Голодомор 1932–1933 років в Україні, який 28 листопада 2006 року однойменним законом Верховна Рада України визнала геноцидом Українського народу [18] відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього і Резолюцій Парламентської Асамблеї Ради Європи, які засуджують злочини тоталітарного комуністичного режиму як масове порушення прав людини.

Вищеназваним Резолюціям ПАРЕ кореспондують і положення Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 9 квітня 2015 року № 317-VII [19]. Засудженням Законом комуністичного та нацистського режимів і встановленням заборони на пропаганду їхньої символіки спрямовані на те, щоб не допустити повторення тоталітаризму в майбутньому. Конституційний Суд України у своєму рішенні щодо конституційності вищеназваного Закону [20] підтвердив, що за своєю злочинною сутністю комуністичний режим і нацистський режим були однакови, а методи здійснення ними державної репресивної політики – тотожними. Названі режими категорично заперечували можливість існування

української незалежної держави, переслідували її прихильників та перешкоджали українському національному відродженню.

У Рішенні зазначається, що «комуністичний режим, так само як і нацистський режим, завдав непоправної шкоди правам людини, оскільки не дотримував міжнародних зобов'язань, порушував ухвалені ним конституції та закони. Як наслідок, кілька поколінь українців жили в атмосфері всеохоплюючого страху за відсутності свободи, перебували в умовах свавільного обмеження громадянських, політичних та інших прав і свобод» [20].

В Окремій думці судді Конституційного Суду України В. П. Колісника стосовно вищезгаданого Рішення КСУ додатково наголошується, що «системний та цілеспрямований характер репресій в СРСР підтверджується, зокрема, фактом проведення реабілітації незаконно засуджених: часткової (у 1938–1940-х роках) та масової (у 1950–1960-х роках). Проте не всі жертви репресій були реабілітовані у той період та отримали відповідні компенсації» [21].

Окрім засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, парламент ухвалив інші законодавчі акти, які в сукупності утворили «декомунізаційний пакет»: «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» від 9 квітня 2015 року № 314-VIII [22]; «Про увічнення перемоги над нацизмом в Другій світовій війні 1939–1945» від 9 квітня 2015 року № 315-VIII [23]; «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» від 9 квітня 2015 року № 316-VIII [24].

Приймаючи названі закони, Верховна Рада України водночас внесла до цілої низки нормативно-правових актів поправки і доповнення, при цьому Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» залишався незмінним ще кілька років. Аналізуючи архів Верховної Ради України, Л. Місінкевич відзначив, що у 2002–2005 рр. до Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин надійшло 8 законопроектів, які стосувалися змін або

доповнень до чинного Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [3, с. 65]. Однак парламент ухвалив Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» [25] лише 2018 року. Як слушно вказують дослідники, проєкт цього закону був розроблений Українським інститутом національної пам'яті спільно із народними депутатами України «з метою вдосконалення процедури реабілітації та відновлення історичної справедливості щодо осіб, репресованих злочинним комуністичним тоталітарним режимом» [26, с. 35]

Цим Законом, по суті, була затверджена нова редакція закону про реабілітацію, оскільки змін зазнали і зміст нормативно-правового акта, і його преамбула та сама назва [27]. Відзначимо, що оновлений закон позбувся некоректної назви, на що вказує також О. Ю. Ілларіонов: «Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» від 17.04.1991 р. № 962-XII до 2018 р. мав назву «Про реабілітацію жертв політичних репресій **«на»** Україні», і вже у новій редакції позбувся відповідної недоречності» [28, с. 119].

Метою Закону 2018 року визначено відновлення історичної справедливості, встановлення порядку реабілітації репресованих осіб та осіб, які потерпіли від репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років, відновлення їхніх політичних, соціальних, економічних та інших прав, визначення порядку відшкодування шкоди, завданої таким особам унаслідок репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років, недопущення повторення злочинів тоталітарних режимів.

Стаття 1¹ містить визначення основних термінів, зокрема «вислання», «депортація», «заслання», «репресії», «репресована особа» та ін., однак ключове поняття «реабілітація», на жаль, відсутнє. За статтею 1², реабілітованими визнаються особи:

1) які до 24 серпня 1991 року були обвинувачені або яким було призначено покарання за рішенням позасудового органу

незалежно від діяння або мотивів обвинувачення чи призначення покарання;

2) стосовно яких до 24 серпня 1991 року були здійснені репресії у формах, визначених статтею 2 цього Закону, за рішенням іншого репресивного органу, якщо встановлено факт здійснення репресій проти таких осіб з класових, національних, політичних, релігійних, соціальних мотивів;

3) стосовно яких до 24 серпня 1991 року були здійснені репресії за рішенням іншого репресивного органу, якщо встановлено недоведеність вини таких осіб у скоєнні злочину або адміністративного правопорушення;

4) які до 24 серпня 1991 року були арештовані, перебували під вартою і яким було пред'явлено обвинувачення за статтями законодавчих актів, передбачених пунктами 1-5, за законодавчими актами, передбаченими пунктами 6-14, за діяння, передбачені пунктами 15-22 статті 3 цього Закону, якщо справи проти таких осіб були припинені під час слідства, попереднього (досудового) слідства або закриті за відсутності події злочину, відсутності складу злочину, недоведеності участі особи у вчиненні злочину;

5) стосовно яких до 24 серпня 1991 року за рішенням іншого репресивного органу були здійснені репресії у формах, визначених статтею 2 цього Закону, за недонесення (неповідомлення) про вчинення або підготовку до вчинення іншою особою діяння, за яке законодавством, що діяло до 24 серпня 1991 року, було передбачено кримінальну або адміністративну відповідальність, за умови що особа, якій призначено покарання за вчинення або підготовку до вчинення такого діяння, була реабілітована в установленому порядку [27].

Водночас в оновленому Законі відсутні застереження щодо осіб, які не підлягають реабілітації. Якраз одним із недоліків цього Закону визнається «можливість реабілітації колишніх співробітників репресивно-каральних органів, які самі зазнали репресій у роки «Великого терору» [6, с. 23]. Так, за Законом 1991 року ці особи не мали права на реабілітацію, вочевидь, таку норму варто було залишити й у новій редакції Закону. Зі свого боку, Т. Дем'янчук зауважує, що

Закон «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» не враховує право на реабілітацію учасників ОУН-УПА. В цьому плані, доцільно узгодити норми згаданого закону з законом «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ ст.» [5, с. 43]. З останнім зауваженням складно погодитися, оскільки Закон в редакції 2018 р. ознакою здійснення репресій визнає факт обвинувачення або призначення покарання особі до 24 серпня 1991 року за організацію збройних формувань, участь у збройних формуваннях, якщо зазначені дії вчинялися з метою здобуття (відновлення) або захисту незалежності України особами, зазначеними у статті 1 Закону України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» (п. 21 ст. 3 Закону) [27].

Очевидною перевагою Закону є доповнення його статтею 1³, що стосується потерпілих від репресій. Ними визнаються:

1) чоловік або дружина репресованої особи, який/яка на момент здійснення репресії перебували у шлюбі з репресованою особою;

2) діти репресованої особи, у тому числі усиновлені, які у віці до 18 років залишилися без батька, матері (усиновлювача) внаслідок здійснення репресій проти батька, матері (усиновлювача) або які народилися не пізніше ніж через 10 місяців з дня арешту батька, матері, або які народилися у місці позбавлення волі, на заслання, висланні під час перебування репресованої особи у місці позбавлення волі, на заслання, висланні, залишення репресованої особи для роботи у таборах Народного комісаріату внутрішніх справ у становищі вільнонайманого без права виїзду з прикріпленням до районів табору-будівництва, закріплення репресованої особи за будівництвом згідно з директивою Народного комісара внутрішніх справ та Прокурора СРСР від 29 квітня 1942 року № 185, або які народилися у матері, яку було примусово безпідставно поміщено до психіатричного закладу за рішенням позасудового або іншого репресивного органу, під час перебування матері у такому психіатричному закладі, або які у віці до 18 років перебували, незалежно від тривалості,

у спецприймальниках чи розподільниках, спеціальних будинках малюка чи дитячих будинках репресивних органів, або які внаслідок здійснення репресії проти батька, матері були примусово позбавлені імен, включаючи родові імена;

3) інші особи, які на момент здійснення репресії спільно проживали, були пов'язані спільним побутом з репресованою особою або перебували на утриманні репресованої особи [27].

Однак на потерпілих від репресій не поширюються заходи соціальної допомоги, передбачені для реабілітованих, що певною мірою можна вважати дискримінацією, забороненою Конституцією та законодавством України. Крім того, слушно уявляється думка, що діти, які перебували в спецприймальниках і розподільниках НКВС, дитячих будинках, а також були разом з батьками в місцях позбавлення волі, в заслання, на спецпоселенні або висланні, а також народилися в цих місцях до звільнення батьків, мають отримати статус реабілітованих, а не потерпілих від репресій, та автоматично реабілітовуватися [29].

У статті 2 наведено широкий (23 пункти) перелік форм репресій, при цьому він не є вичерпним. Вочевидь, це зумовлено тим, що радянська тоталітарна система використовувала широкий спектр репресивних заходів для фізичного знищення, морального приниження людей, передовсім тих, хто «критикував існуючий режим або не виявляв до нього лояльності. Таких осіб притягали до кримінальної відповідальності за надуманими підставами, примусово утримували в психіатричних лікувальних закладах, позбавляли радянського громадянства та висилали за межі держави, а також забороняли їм займатися певною діяльністю та застосовували до них інші безпідставні обмеження» [20]

Як зазначає Л. І. Рожкова, суттєво змінилася процедура реабілітації. Законом запроваджується створення двох типів комісій – Національної при Українському інституті національної пам'яті та регіональних комісій при обласних адміністраціях [6, с. 23]. Відповідно до Закону, Національна комісія складається з 9 членів, 5 з яких делегуються УІНП, парламентським Уповноваженим з прав людини, МВС, СБУ,

Генеральною прокуратурою, а 4 представляють «наукові установи, що здійснюють дослідження у сфері історії України ХХ століття, громадські об'єднання, що провадять діяльність у сфері дослідження історії України ХХ століття та/або надання допомоги громадянам з питань, пов'язаних з реабілітацією жертв репресій тоталітарних режимів» [27]. Так само формуються регіональні комісії, але в них може бути до 11 членів, оскільки входять також представники обласних (міських – в Києві та Севастополі) архівів та місцевих рад. Заява про визнання особи реабілітованою чи потерпілою від репресій подається до регіональної комісії, яка вивчає всі необхідні матеріали та готує подання до Національної комісії. Уся процедура не повинна тривати більше трьох місяців, за необхідності строк може бути подовжений не більше, ніж на місяць рішенням відповідної комісії. Рішення Національної комісії може бути оскаржене в судовому порядку.

У дослідників викликає сумнів централізація в ухваленні рішення про визнання особи реабілітованою чи потерпілою від репресій – досі воно ухвалювалося регіональними органами. Так само сумнівним є наділення комісій функціями оцінки належності доказів в архівних кримінальних справах, оскільки такі функції може виконувати лише суд [29]. Отже, й оновлений Закон не позбавлений недоліків, які можна усунути шляхом поточної законотворчої діяльності. Однак очевидно його перевагою слід вважати те, що український законодавець, вкотре засудивши тоталітарний комуністичний режим, визнав усіх осіб, які зазнали репресій від цього режиму, реабілітованими або потерпілими. Це означає скасування незаконних звинувачень, вироків судових та позасудових органів щодо цих осіб, поновлення їх в усіх громадянських правах, компенсацію матеріальних і моральних збитків.

Варто відзначити, що процес реабілітації жертв тоталітарного комуністичного режиму триває і зараз, у складних умовах російської збройної агресії проти України. Згідно зі звітом Українського інституту національної пам'яті за 2022 рік, Інститут продовжує забезпечувати роботу Національної комісії з реабілітації. У зв'язку з широкомасштабним вторгненням росії

Національна комісія змогла відновити роботу лише влітку. Упродовж року відбулися 3 засідання (із 21-го по 23-тє). Члени Національної комісії розглянули 488 заяв. 381 особу реабілітовано, 58 визнано потерпілими від репресій [30].

Додамо також, що питання реалізації Закону України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» урегульовані відповідною урядовою постановою [31], якою затверджено Положення щодо виплати компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим особам та зразок посвідчення реабілітованої особи.

Висновки. Підсумовуючи, відзначаємо, що в Україні процес реабілітації жертв репресій радянського тоталітарного режиму набув реального характеру лише після прийняття 1991 року відповідного закону та низки підзаконних актів. Водночас Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», крім неточності в назві, відзначався і змістовними недоліками, зокрема, у ньому не були враховані всі категорії осіб, що підлягали реабілітації; нечітко визначалося, хто не може бути реабілітованим; не містилося визначень основних понять (щоправда, останній недолік Верховна Рада України пододала шляхом прийняття постанови про тлумачення вказаного закону). 1996

та 2006 року Парламентська Асамблея Ради Європи своїми резолюціями рекомендувала державам-членам відмежуватися від колишніх комуністичних тоталітарних режимів та реабілітувати осіб, які стали їх жертвами. Відповідно до цих рекомендацій український парламент 2006 року визнав Голодомор 1932–1933 років в Україні геноцидом Українського народу; 2015 року ухвалив «декомунізаційний пакет законів», а 2018 року – Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». За назвою, преамбулою і змістом останній закон якісно відрізняється від попередньої редакції. Він містить визначення основних термінів, хоч ключове поняття «реабілітація» і далі відсутнє; суттєво розширене коло осіб, які визнаються реабілітованими; немає застережень щодо осіб, які не підлягають реабілітації; визначено коло осіб, потерпілих від репресій. Змінилася і процедура реабілітації: рішення приймає Національна комісія з реабілітації при Українському інституті національної пам'яті за поданням регіональних комісій при обласних адміністраціях. Незважаючи на окремі недоліки, можна твердити, що вказаний закон та інші нормативно-правові акти забезпечують належне правове регулювання процесу реабілітації осіб, які зазнали репресій від тоталітарного комуністичного режиму.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горбачевський Т. Репресії як більшовицький спосіб утвердження влади : Репресії радянського тоталітарного режиму на західних землях України (1939–1953): причини і наслідки, політика пам'яті: монографія / за ред.: В. Ільницького, М. Литвина та М. Галіва. Дрогобич; Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 268 с. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2020. Вип. 13. С. 379–382. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrpol_2020_13_22.
2. Місінкевич Л. Реабілітації жертв державного терору (середина ХХ – початок ХХІ століття): історіографія проблеми / Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. стат. Вип. 35. Київ, 2008. С. 347–368.
3. Місінкевич Л. Л. Законодавче регулювання майнових прав реабілітованих в Україні в 90-х роках ХХ століття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2014. Вип. 24. Т. 1. С. 61–66.
4. Олійник А., Подкур Р., Когут А. Відновлення прав жертв політичних репресій (Policy Paper). Київ, 2015. 20 с.
5. Дем'янчук Т. Питання реабілітації жертв радянської кримінально-виконавчої системи. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні* : зб. матер. VI Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 09 грудня 2022 р.) / за заг. ред. І. В. Красницького. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 39–44.

6. Рожкова Л. І. Законодавче регулювання процесу реабілітації жертв політичних репресій тоталітарного режиму. *Приватне та публічне право*. 2018. № 2. С. 22–25.

7. Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні: Закон від 17.04.1991 № 962-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 6. Ст. 56.

8. Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»: постанова Верховної Ради УРСР від 17.04.1991 № 963-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 22. Ст. 263.

9. Про заходи щодо реалізації Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»: постанова Кабінету Міністрів УРСР від 24.06.1991 № 48 (втратила чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/48-91-%D0%BF#Text>

10. Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»: Закон України від 15.05.1992 № 2353-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 32. Ст. 456.

11. Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні»: постанова Верховної Ради України від 24.12.1993 № 3812-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 15. Ст. 88.

12. Про встановлення Дня пам'яті жертв голодомору та політичних репресій: указ Президента України від 31.10.2000 № 1181. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1181/2000#Text>

13. Про заходи щодо посилення державної підтримки колишніх політичних в'язнів, репресованих та їх громадських організацій: указ Президента України від 11.07.2005 № 1088/2005. *Урядовий кур'єр*. 2005. 20 липня (№ 132).

14. Про додаткові заходи щодо державної підтримки колишніх політичних в'язнів і репресованих та їх громадських організацій: указ Президента України від 03.02.2010 № 91/2010. *Офіційний вісник Президента України*. 2010. № 7. С. 19. Ст. 164.

15. Про затвердження плану заходів щодо посилення соціального захисту колишніх політичних в'язнів і репресованих та членів їх сімей на 2006-2011 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.06.2006 № 350-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/350-2006-%D1%80#Text>

16. Про заходи, спрямовані на ліквідацію спадку колишніх комуністичних тоталітарних режимів: Резолюція 1096 (1996) Парламентської асамблеї Ради Європи. Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. URL: <http://khp.org/index.php?id=1268333035>

17. Необхідність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів: Резолюція 1481 (2006) Парламентської асамблеї Ради Європи. Ліга-Закон. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU06296.html.

18. Про Голодомор 1932–1933 років в Україні: Закон України від 28.11.2006 № 376-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>

19. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 09.04.2015 № 317-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>

20. Рішення Конституційного Суду України від 16.07.2019 № 9-р/2019 у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» / Конституційний Суд України. Офіційний вебсайт. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/9_p_2019.pdf

21. Окрема думка судді Конституційного Суду України Колісника В.П. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» / Конституційний Суд України. Офіційний вебсайт. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/9pkolisnyk.pdf>

22. Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті: Закон України від 09.04.2015 № 314-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 25. Ст. 190.
23. Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років: Закон України від 09.04.2015 № 315-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 25. Ст. 191.
24. Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років: Закон України від 09.04.2015 року №316-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 25. Ст. 192.
25. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років: Закон України від 13.03.2018 № 2325-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2325-19#Text>
26. Бойчук А., Мазурик В., Галів М. Політика пам'яті щодо сталінських репресій на західноукраїнських землях: загальноукраїнський та регіональний виміри. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип. 52. Т. 1. С. 32–38.
27. Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років: Закон України від 17.04.1991 № 962-XII (назва Закону в редакції Закону № 2325-VIII від 13.03.2018). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text>
28. Ілларіонов О. Ю. «Дерадянізація» як стратегічний напрям розвитку правової системи України. *Збірник наукових праць Л'ОГОΣ*. С. 116–120. URL: <https://doi.org/10.36074/logos-19.03.2021.v1.39>
29. Захаров Євген. Короткий аналіз нової редакції закону про реабілітацію жертв політичних репресій / Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. 27.04.2018. URL: <http://khp.org/index.php?id=1524837609>
30. Виконувач обов'язків голови Інституту Максим Ярмистий прозвітував про діяльність установи у 2022 році / Український інститут національної пам'яті. 22.02.2023. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/vykonuvach-obovyazkiv-golovy-institutu-maksym-yarmystyy-pro-zvituvav-pro-diyalnist-ustanovy-u-2022-roci>
31. Деякі питання реалізації Закону України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років»: постанова Кабінету Міністрів України від 19.05.2021 № 535. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/535-2021-%D0%BF#Text>